

*Църква и общество
Church and Society*

ЦЪРКОВНАТА ПОЛИТИКА НА ЗЕМЕДЕЛСКИЯ РЕЖИМ В БЪЛГАРИЯ (1920 – 1923): РЕФОРМИ, СЪБОРИ И КОНФЛИКТИ¹⁾

Цветомира Антонова

Исторически факултет, СУ „Св. Климент Охридски“

Резюме. През тригодишния период на самостоятелно земеделско управление (1920 – 1923) се наблюдава радикален опит за налагане на секуларния модел в отношенията църква – държава в България, вписващ се в категориите на модерността. Действията на земеделците, характеризирани като „оранжев болшевизъм“, се възприемат от Църквата като погазване на нейната автономия и провокират институционална война между Св. Синод и правителството на Александър Стамболийски. В същото време в църковните среди (богослови, свещеници и миряни) се наблюдава рязко повишаване на недоволството от синодалното управление в страната и възниква движение за църковни реформи, което се подкрепя от земеделската власт. Този исторически сюжет излиза от тясната рамка на вътрешноинституционалната проблематика и постига широка публичност чрез ангажирането на монарха, парламента, политическите партии, пресата, българската интелигенция и гражданите. В крайна сметка Св. Синод на БПЦ заявява готовността си да скъса „нравствения съюз“ между църквата и държавата и заплашва с отлъчване земеделското правителство. Нещо повече, синодалните архиереи застават сред моралните поддръжници на Деветоюнския преврат от 1923 г. и политически врагове на БЗНС. Защо и как се стига до това положение и какво точно в църковната политика на земеделския режим води до разрива между правителството и Св. Синод? Целта на настоящата статия е да потърси отговорите на тези въпроси и да открие по-значимите факти и събития на базата на проучения корпус от публикувани и непубликувани документи. Неразработеността на темата и липсата на утвърдени тези в съвременната историография предполага по-обилното използване на архивни източници, през чийто прочит са формулирани работните тези и са аргументирани направените изводи в настоящето проучване.

Keywords: Bulgarian Agrarian National Union, Bulgarian Orthodox Church, Church-State relations, church policy of the agrarian regime, ecclesiastical council (1921-1922)

На 14 март 1920 г., две седмици преди Земеделският съюз да спечели голямата си изборна победа и да установи самостоятелно управление²⁾, в цялата страна се провеждат всенародни чествания на петдесетгодишния юбилей от

учредяването на Българската екзархия (1870)³⁾. Юбилейните тържества обаче не могат да скрият дълбоката криза, в която се намира по това време Българската православна църква. След поражението на страната в Първата световна война Българската екзархия търпи териториални загуби в своя диоцез, намираща се в схизма спрямо останалите православни църкви, няма екзарх и няма ясна концепция за бъдещето. Всеобщото разочарование и униние поради краха на националния идеал се съчетава с нарастващото недоволство и критика в обществото срещу Св. Синод на БПЦ поради несвикването на църковно-народен събор в продължение на 50 години и ограничената роля на миряните в църковното управление. Както посочва Николай Поппетров, „пресата непосредствено след войната изобилства от констатации за разколебаване на религиозността, отлив на богомолци от храмовете, спадане на интереса към Църквата, включително засилване на недоверието и снижаване на авторитета ѝ“. (Поппетров, 2006: 422)

Стремжът към реформи и обновление в Църквата намира политическа подкрепа от правителството на БЗНС. Въпросът за по-широкото участие на миряните в църковното управление политически се интерпретира от А. Стамболийски като налагане на „народовластие“ в Църквата. Затова земеделското правителство се ангажира със свикването на Втория църковно-народен събор, което довежда до конфликт със Св. Синод. Провеждането на единствения църковно-народен събор (1921 – 1922) в историята на Третото българско царство е и единственият компромис, постигнат между Св. Синод и земеделското правителство.

Реформаторският патос, с който се отличава законодателната политика на БЗНС, директно засяга църковните интереси и се стига до безпрецедентни до този момент сблъсъци между правителството и Св. Синод. В рамките на настоящето изследване ще се фокусирам върху още два аспекта на църковната политика на земеделския режим: преместването на Софийската духовна семинария в Рилския манастир и национализацията на манастирските земи. Според най-значимия изследовател на отношенията църква – държава в следосвобожденския период проф. прот. Стефан Цанков тези конфликти избухват с неочаквана стихийност и се водят с „острота и безогледност, които са свойствени на земеделското правителство, и поради това придобиват много по-широки размери, каквито няма нито един от по-ранните конфликти между държавната власт и църквата“ (Цанков, 1939: 166.).

Вторият църковно-народен събор (1921 – 1922) и предизвикателствата на Втората национална катастрофа

На пръв поглед изглежда странно защо свикването на подобен форум като Втория църковно-народен събор предизвиква съпротива сред „синодалните старци“ и провокира груби политически страсти, ругатни и заплахи от страна

на министър-председателя. Отговорът на това недоумение трябва да се потърси на три нива: нормативното наследство на Екзархийския устав (1871 г.), историческия контекст на следвоенната катастрофа и състава на Св. Синод на БПЦ по това време.

Българската православна църква влиза в следосвобожденската епоха със самочувствието на духовна майка на българската държава и общество. От висотата на тази позиция и представата за собствените си заслуги пред българския народ Църквата се опитва да играе ключова роля при утвърждаването на националната идеология, в държавната политика, училищната просвета и гражданския сектор. Тази претенция се обосновава с факта, че учредяването на Българската екзархия през 1870 г. и приемането на Екзархийския устав през 1871 г. исторически предшестват националното освобождение и създаването на независима българска държава със своя територия и конституция⁴⁾.

След Освобождението в Българското княжество настъпват сериозни изменения в обществените функции и привилегии на Екзархията. Най-напред с чл. 39 от Търновската конституция се установява синодалният характер на църковно управление, гарантира се автономията на Църквата от държавата и се утвърждава възгледът за нейната националнообединителна функция⁵⁾. Носител на върховната духовна власт в Княжеството е Св. Синод, състоящ се от четирима митрополити, избрани от всички архиереи⁶⁾. От юридическа гледна точка новият статут на Княжеството налага изготвянето на проекти за изменение на Екзархийския устав от 1871 г.

В условия на сложни остри политически конфликти през 1883 и 1895 г. се приемат без църковно-народен събор два приспособени за Княжеството екзархийски устава.⁷⁾ Като цяло, наложените промени са в посока налагане на клерикализма като отклонение от православния етос на съборност и изключване на миряните от управлението на църквата на всички нива, познати от Екзархийския устав от 1871 г. За засилената роля на Св. Синод говори новоприбавеният чл. 180 от Екзархийския устав от 1895 г., според който църковният устав е закон и той може да се променя, допълва или отменя само по искане на Св. Синод. (Танчев, 1904: 216, 217). Народното събрание, като висш законодателен орган в държавата, няма право да законодателства по църковни въпроси без знанието, съгласието и одобрението на Св. Синод.⁸⁾ При редакцията от 1895 г. са премахнати чл. 134 от Екзархийския устав (1871) и текстът на чл. 105 от изменения за Княжеството Екзархийски устав от 1883 г.⁹⁾ В резултат на направените изменения от 1895 г. се затвърждава статуквото за несвикване на църковни събори и отчуждаване на миряните от живота на църквата.

През лятото и есента на 1920 г. въпросът за свикването на църковно-народен събор се превръща в една от злободневните теми на обществения дневен ред. Богословът Христо Въргов – учител по Закон Божий във Военното учи-

лище, изразява натрупаното недоволство и обвинява „синодалните старци“ в лицемерие и нежелание да пристъпят към решителни промени в църковното устройство. В статията си „Реформите в българската православна църква“, публикувана във в-к „Народна отбрана“ (бр. 3939, 14. 08. 1920), Въргов извежда актуалните задачи пред върховната църковна управа: „Богослужението трябва да се съкрати и направи пригодно за въздействие върху душите на вярващите. Църквата от обредно-механична институция да стане извор на евангелска просвета и култура. Църковен събор трябва да се свика час по-скоро. На бъдещия събор трябва да се промислят следните въпроси: а) отношението на църквата спрямо държавата и обратно; б) единението на нашата църква с другите църкви; в) смисъл и значение на постите; г) индивидуализмът и колективизмът от гледище на евангелието; д) църквата и работническият въпрос; е) духовните съдилища; ж) смисъл и значение на монашеството; и) манастирите и тяхната роля и др.“. В заключение Въргов отправя следното предизвикателство към синодалните архиереи: „Ако църковните власти не искат да правят реформи, това трябва да извърши вярващият народ“ (Въргов, 1921: 477).

Движението за църковно обновление сред богословите и свещениците е повлияно от църковнопреобразователните процеси в Русия и провеждането на Всеруския поместен събор (1917 – 1918), на който се възстановява след 200 години „синодална власт“ на Московската патриаршия и се избира патриарх. Дори в синодалния официоз „Църковен вестник“ се появяват статии, писани предимно от руски имигранти, в които се изтъква участието и ролята на миряните във Всеруския поместен събор и се акцентира върху големия религиозен подем, настанал с възстановяването на Патриаршията.¹⁰⁾ Благодарение на тази „църковна революция“ Руската православна църква устоява на връхлетелите я тежки изпитания и кървави гонения¹¹⁾.

През 1920 г. богословската полемика се пренася в политическата практика и идеите за обновление и реформи в Българската църква намират политическа подкрепа в правителството на БЗНС. Министър-председателят и министър на външните работи и изповеданията Александър Стамболийски решително навлиза в дебрите на църковноправните лабиринти, инспириран и подкрепян от реформаторски настроените богослови, духовници и редови свещеници, групирани около Христо Въргов и в. „Братство“. А. Стамболийски, като идеолог на радикалните земеделци, смята, че както в държавата, така и в Църквата трябва да се установи народовластие¹²⁾.

На 15 септември 1920 г., на 56-ото заседание на XIX ОНС, земеделската парламентарна група внася за разглеждане свой проектозакон за изменение и допълнение на Екзархийския устав, приспособен за Царството, който не е съгласуван със Св. Синод¹³⁾. Чл. 1 от проектозакона предвижда отмяна на чл. 180 от Екзархийския устав, приспособен за Княжеството през 1895 г. Вместо него

се възстановява чл. 134 от ЕУ-1871 / чл. 105 от приспособения за Княжеството през 1883 г. На практика това означава опит за изключване на Синода от законодателния процес в църковната област и абсолютно едностранно взимане на решенията от държавата.

Законопроектът предизвиква бурни дебати сред народните представители. В изказванията си земеделците изясняват своите идеи за църковно преустройство: богослужението да се извършва на български език, да се преведе Библията, да се промени църковният бракоразвод и др. (Петрова, 1988:177). Пренията по проектозакона дават основание на депутатите комунисти да поставят въпроса за разделението на църквата от държавата и да подложат на остра критика участието на БПЦ във войните за национално обединение. (Въргов, 1921:496). Твърденията на народните представители Ст. Бобчев (Народна партия), А. Ляпчев (Демократическа партия) и Н. Колушев, че внасянето на подобен законопроект без съгласието на Св. Синод е „противоконституционно“ и „шокиращо“, оказват известно влияние за смекчаване на позицията на правителствените среди и за търсене на компромис със синодалните архиереи. (Въргов, 1921:501) От страна на Св. Синод с писмо № 6513/28. 09. 1920 г. до министъра на изповеданията и външните работи се дава съгласие за свикването на събора, но с променена формулировка, която не е взета под внимание от мнозинството при гласуването на законопроекта.

На 6 октомври 1920 г. (67 заседание на XIX на ОНС) законодателното предложение на БЗНС за изменение и допълнение на Екзархийския устав, приспособен за Царството, се разглежда на трето четене и се приема с мнозинство¹⁴⁾. На 5 ноември 1920 г. новият закон е обнародван в Държавен вестник (Държавен вестник, бр. 177 от 5.11.1920 г.). В чл. 1 от земеделския закон¹⁵⁾ се казва, че „Св. Синод е длъжен да свиква представители от всички български епархии на църковно-народен събор, в който ще се предлагат, разглеждат и одобряват общите сметки на църквата и ще се поправи и допълни уставът, както и да се вземат решения въобще по духовния живот на Църквата“. В чл. 2, т. 1-3 са изброени участниците в събора: по право, по избор и по назначение¹⁶⁾. Всички представители на църковно-народния събор са равноправни. Председателят се избира от събора измежду архиереите. Според закона на Стамболийски, ако Св. Синод в двумесечен срок не свика църковно-народния събор, това ще направи Министерският съвет с царски указ и в едномесечен срок.

В отговор на тази пряка държавна намеса на 2 декември 1920 г. Св. Синод свиква Архиерейско събрание (1920 – 1922). В поредица от писма до правителството архиереите формулират своите възражения и настояват за отлагане на събора и промяна на закона с конкретни изисквания и предложения. Тяхното основно притеснение е, че широкото участие и равноправие на миряните на Събора може да застраши каноничността на взетите решения с

догматически и богослужебен характер¹⁷⁾. Архиерейското събрание публично обвинява земеделското правителство в „нарушаване на автономността на църквата; незачитане на църковните архипастири и пълно игнориране на върховната църковна власт в делата на църквата“. (Писмо на Архиерейското събрание до правителството по въпроса за църковно-народния събор, 1921: 13).

Правителственият отговор е безкомпромисен: „синодалните старци“ са обвинени, че подстрекават народа към неизпълняване на законите“ и са заплашени със съд¹⁸⁾. Обвинението се гради върху телеграмата на Св. Синод до подведомствените му свещеници и мирски лица, с която им се забранява да участват в избора на делегати за Събора. Действията на правителството се интерпретират в синодалния официоз „Църковен вестник“ като връщане към Средновековието, като опит с полицейски средства да бъде разрешен един чисто църковен въпрос, какъвто е въпросът за състава на събора и неговото свикване, компетенции, вътрешноправови отношения. Поставя се и въпросът за допустимата намеса на държавата в църковните дела и се акцентира върху посягането на автономността църковната институция („Църковен вестник“, год. XXI, бр. 40, 22 януари 1921, с. 1 – 2). Държавната намеса наистина е радикална, защото изборите за делегати на Втория църковно-народен събор се свикват и провеждат от светските мирови съдии¹⁹⁾, а не по вътрешноцърковната пирамида – с нареждане от епархийските митрополити, чрез техните архиерейски наместници, в изпълнение от енорийските свещеници. Не бива да се забравя обаче, че още в края на 1919 г. Св. Синод решава да се пристъпи към преразглеждане и подготовка за изменение на Екзархийския устав (ЕУ) и назначава специална комисия за това. Комисията с председател Варненския митрополит Симеон има за задача да изработи мотивиран проект за промяна на ЕУ, но не поставя искане за свикване на църковно-народен събор.²⁰⁾ Решенията на Духовната комисия са нормативната база, върху която стъпва и се позовава Вторият църковно-народен събор при изработването на новия екзархийски устав, но върху този проблем ще се спра по-късно, а сега ще се фокусирам върху личните особености и състав на архиереите на БПЦ в началото на 20-те години на XX век. Отварянето на тази скоба е необходимо, защото дава неочаквана перспектива за разбиране на конфликта между Св. Синод и А. Стамболийски.

Има два възможни отговора на загадката защо Св. Синод се съпротивлява на свикването на църковно-народен събор – единият е институционален, свързан с границите на църковната автономия и недопустимата намеса от страна на държавата в чисто църковните дела. Той се експлицира в ожесточилата се медийна полемика. Другият е много по-разбираем по човешки и не бива да се подценява: в началото на 20-те години на XX век става смяна

на поколенията във върховете на църковната управа. По това време почти половината от епархиите са овдовели, предстоят избори за овакантените престоли, а най-силните някога синодални фигури са или вече покойници, или са обхванати от старческа слабост. Според сполучливото наблюдение на Светлозар Елдъров „по някакво злощастно съвпадение само за 5 години – от март 1914 до април 1919 г., Българската православна църква (БПЦ) губи 10 архиереи“, сред които и Екзарх Йосиф (+20 юни 1915). На тяхно място на върховете на църковното управление идва нова генерация – всички с висше богословско образование, добито в чужбина, с богат преподавателски или църковноадминистративен опит, натрупан от тях като преподаватели и ректори на духовни учебни заведения или като епархийски протосингели и синодални чиновници. В редиците на новото поколение през 20-те и 30-те години на XX век се открояват имената на Видинския митрополит Неофит, чиято звезда изгрява именно на Втория църковно-народен събор²⁰⁾ (ЦНС), на Софийския митрополит Стефан, на Старозагорския митрополит Павел, на Врачанския митрополит Паисий, Неврокопския митрополит Борис, на Пловдивския митрополит Кирил, на Търновския митрополит Софроний (Вж. Елдъров, 2004: 200).

В началото на 1921 г. от тази генерация само Видинският митрополит Неофит вече е избран за митрополит и член на Св. Синод²¹⁾. На него историята отрежда важната роля на парламентър между Синода и министър-председателя А. Стамболийски. Мотивът за смяната на поколенията и за физическата немощ на „синодалните старци,“ пречеща им да участват адекватно в толкова важно историческо събитие, присъства в мемоарите на Пловдивския митрополит Максим – наместник-председател на Св. Синод от 1920 до 1928 г. (Скопски и Пловдивски митрополит Максим, 1993: 153) и в автобиографичните бележки на Видинския митрополит Неофит, по това време най-младия член на Св. Синод. (Видински митрополит Неофит – 2003: 35, 36).

В спомените си и двамата архиереи правят сходна характеристика на „буйния темперамент“ на министър-председателя А. Стамболийски и го обвиняват в „диктаторство“ и „лично враждебно отношение към Св. Синод“, често изразявано с „ругатни и непристойни изрази“. Пловдивският митрополит Максим изтъква като причина за свикването на църковно-народния събор „интимната мисъл“ на Стамболийски да „суспендира Синода, както и да преустрои върховното църковно управление по свой юрнек“. Това той се е опитал да направи под влияние на съветниците си, „които се мъчеха с всички средства да съборят стария наш църковен строй и да образуват свое ново, не либерално, а партизанско управление – да опартизанят и църквата ни“ (Скопски и Пловдивски митрополит Максим, 1993: 244). В същото време именно благодарение на действията

на Пловдивския митрополит Максим и Видинския митрополит Неофит се отхвърля крайната позиция на Варненския митрополит Симеон да не се свиква църковно-народен събор и да се воюва с правителството. Двата митрополити осъзнават опасността църковните дела да се хвърлят в смут и хаос и затова настояват за споразумение със Стамболийски. (Цанков, 1939: 141)

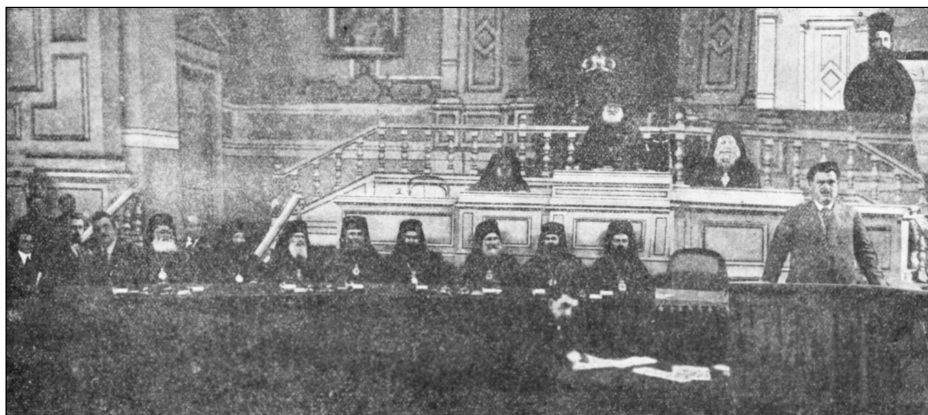
В крайна сметка се постига компромисно решение и на 6 февруари (неделя) 1921 г. с отслужване на св. Литургия и молебен в храм „Св. Седмочисленици“ тържествено се открива Вторият църковно-народен събор²²). Заседанията на този висш църковен форум се провеждат от 7 февруари 1921 г. до 16 февруари 1922 г. в сградата на Народното събрание. В Събора участват 280 души: 128 духовници и 152 миряни, включително 75 представители на епархиите от загубените български земи. За председател на Събора мнозинството избира митрополит Неофит Видински, предложен от Синода на председателския пост.

Вторият църковно-народен събор започва своята дейност с програмна реч на министър-председателя А. Стамболийски, в която той представя идеите си за социалните, политическите и религиозно-нравствените задачи на Църквата²³). По политическото си съдържание и структура тази реч на Стамболийски се доближава до неговите ораторски изяви пред парламента и партийните конгреси на БЗНС. А по визионерското си предназначение за бъдещето на Църквата може да се сравни с прочутата реч на Георги Димитров, произнесена в Рилския манастир на 26 май 1946 г. (Вж. Методиев, 2010: 18). В тези две емблематични речи на двамата министър-председатели, произнесени в преломни исторически времена, се разкриват съответните политики на секуларизация и опит за изграждане на държавен контрол върху Църквата от земеделския и комунистическия режим.

През 1946 г. Георги Димитров задава насоките за „овладяването“ на Църквата и посочва позволеното ѝ място в комунистическата държава като традиционен пазител на националното единство, със заслуги към народа в годините на османското владичество. Същевременно цялата реч е изпълнена с неприкрити заплахи към „синодалните старци със закостенели мозъци“ и „свещенослужителите предатели, негодници, юди от гледна точка на националните интереси на българския народ“. (Методиев, 2010: 18, 19). В същата реч Димитров призовава „честните митрополити, архимандрити, обикновени свещеници да вървят с народа в неговата борба за демокрация, за народна република, за напредък и светли бъднини“.

През 1921 г. А. Стамболийски назидава архиереите от позицията на победител в конфликта със Синода. Като използва аргументи от историята, той изтъква значението на селячеството и свещенството „за запазване на българщината в петвековното турско робство“. В 10 точка – „Малко исто-

рия. На вас брадите ще скубят“ – от общо 26-те точки на тази програмна реч Стамболийски изобличава властите, интелигенцията и гражданите като предатели и страхливци, които в миналото или са бягали от турците, или са се продали, погърчили и потурчили, губейки народността си. На тях министър-председателят противопоставя селячеството и свещенството, „които със своята взаимна деятелност създават Възраждането и Освобождението“.²⁴⁾ За земеделския лидер съвременното „плачевно положение“ на България изисква отново тези два фактора – селското население и свещенството, да се явят в управлението и на държавата, и на Църквата, „за да работят за възраждането на пропадаща България, за спасението на онова, което е оцеляло от потопа, наречен война“.

Бюрото на Църковно-народния събор

Интересен за анализ е и паралелът между двете речи в употребата на болшевишкия пример на гонение срещу Руската православна църква за активизиране/сплашване на българските духовници. През 1921 г. на Втория църковно-народен събор Стамболийски говори за враждебността на руското духовенство към болшевишкото управление, за да призове българските свещеници да поведат активна борба срещу болшевизма, сравнен с „опасна болест, която напада мозъка, духа и морала на човека“. Министър-председателят очаква от църковните дейци да се заемат с изцвяването на „бацила, наречен болшевизъм, защото той засяга не само изборните урни, не само нашите държавни и общински учреждения, но засяга и Църквата, която е ваша и наша“²⁵⁾. През 1946 г. Георги Димитров откровено заплашва с физическа разправа нелоялните духовници, припомняйки им добре известния им руски пример. „Преследването на някои църковни дейатели в Русия след Октомврийската революция беше резултат на контрареволю-

ционната дейност на тогавашните ръководители на руската църква“ (Методиев, 2010: 20). Въпреки идеологически противоположните интерпретации на руския пример общото между двете речи е задаването на границите на обществена дейност на Църквата и налагането от страна на държавната власт на определена политическа линия, която духовенството трябва да обслужва.

Друг важен момент от речта на Стамболийски е специалното внимание, което обръща на „малкия конфликт“ между правителството и Св. Синод във връзка с личното му решение Софийската духовна семинария да се премести в Рилския манастир. Като използва реторическите инструменти на самоапологетиката, земеделският лидер се представя за спасител на религиозното и нравственото съзнание на младите семинаристи от гибелното влияние на столицата, многократно сравнена от него с библейските градове Содом и Гомор²⁶⁾. Отрицателното отношение на Стамболийски към столицата и интелигенцията многократно се експлицира като мотив както в тази реч, така и в много други негови публични изяви. Това води до повишаване на съчувствието към каузата на Синода за защита на Семинарията в средите на българската интелигенция и буржоазия, които в разглежданата епоха по принцип имат амбивалентно и по-скоро дистанцирано отношение към религията и Църквата.

От собствено религиозна гледна точка идеите на земеделския лидер за реформи в Църквата се приемат нееднозначно от участниците на Събора²⁷⁾. Но като цяло, за дейността на Втория църковно-народен събор може да се направи изводът, че по един парадоксален начин той възприема и припознава като свои част от задачите, поставени пред Църквата от А. Стамболийски. За първи път участниците в този висш църковен форум ясно артикулират следвоенните предизвикателства пред Църквата и необходимостта да се създаде социално ангажиран проект за справяне с църковната и духовната криза в страната. А именно: да се активизира проповедническата и пастирска дейност на свещениците за разпалване на религиозното чувство и привличане на хората в храмовете; църквата да сподели общата грижа за жертвите на войната – инвалиди, сираци, вдовици, бежанци; да се създават православни християнски братства за материално подпомагане на нуждаещите се членове на енорийските общности; църквата да финансира религиознопросветната и социалномилосърдната дейност от собствените си материални фондове; духовенството да участва в ръководството на стопански и социални инициативи като кооперациите; да се активизира борбата с алкохолизма; църквата да се включи в изобличаването на болшевизма и антидържавните настроения и учения. Резултатите от тази нова посока на действие на БПЦ в търсене на решения на доминиращия социален въпрос стават публично видими през 30-те години на XX век²⁸⁾.

Според оценката на Св. Синод, направена през 1934 г., ползата от Събора е била много голяма, защото е станал „законен отдушник на накупялото народно негодувание срещу някои църковни водачи и бивши синодни владци“. Съборът е изобличил размирниците в Църквата, възстановил е авторитета на екзарх Йосиф, признал и узаконил правото на архиерейско вето по въпроси от канонически и богослужебен характер.²⁹⁾

Професорът по църковноканонично право Стефан Цанков изтъква като най-голямо постижение на Втория църковно-народен събор възстановяването на съборните начала в управлението на Църквата и изработването на нов, демократичен Екзархийски устав, „който е системна и подробна кодификация на българското църковно право“ със своите 568 члена (Цанков, 1939: 143). Изработеният на Събора проектоустав³⁰⁾ от 1922 г. е одобрен от Архиерейския събор. В началото на 1923 г. е внесен в Народното събрание, но не е гласуван поради падането от власт на правителство на Ал. Стамболийски и остава свален от дневен ред при следващите правителства. След като ЕУ от 1922 г. не влиза в сила в продължение на 30 години, чак до 1953 г. не се свиква друг църковно-народен събор. През 20-те и 30-те години на XX век архиереите периодично се събират на Архиерейски събори, за да решават текущите църковни и обществени въпроси, сред които обаче остава нерешен и отворен въпросът за избор на нов екзарх. Архиереите неведнъж стигат до извода, че изборът на екзарх и преместването на седалището на Екзархията от Цариград в София са „канонически необходими, но политически неосъществими“ поради схизмата и държавните интереси.

Софийската духовна семинария като ябълка на раздора между правителството и Св. Синод

Независимо от опита на министър-председателя А. Стамболийски да представи преместването на Софийската духовна семинария в Рилския манастир като акция за спасяване на „Алма матер на българското духовенство от Содом и Гомор“, Св. Синод на БПЦ остава непримирим към това посегателство. Конфликтът започва на 28 юли 1920 г., когато Министерският съвет приема постановление за преместването. Първоначално „синодалните старци“ се надяват, че е станало недоразумение, което чрез размяна на писма между двете институции бързо ще се разреши. Много скоро се оказва, че става дума за пореден опит на правителството да „подчини върховната църковна управа и да я превърне в свое подведомствено учреждение“.³¹⁾ Синодът взема спешни мерки, за да информира обществото за този противоконституционен акт. Прекъсната е двумесечната лятна отпуска на синодалния официоз и на 24 август 1920 г. излиза извънреден брой на „Църковен вестник“, в който се дава текуща хроника на конфли-

кта и на преписката между Св. Синод и правителството³²⁾. От прегледа на печата, направен в извънредния брой на „Църковен вестник“, се вижда, че традиционните противници на Синода – вестниците „Народна отбрана“ и „Братство“, в този случай застават на негова страна и са против отнемането на сградата на Семинарията. И в двете издания се разяснява, че Софийската духовна семинария „не принадлежи на владиците“, а на българския народ, и в нея децата се подготвят за „църковно-обществена дейност като свещеници и църковни администратори, а не за пустинници, аскети и монаси“, за да ги гонят извън София.³³⁾ Подобни аргументи се изказват в апелите и протестите на свещеническите братства в страната, които заливат църковния и светския печат. Въпреки изказаните възражения на 11 септември 1920 г. излиза царски указ за утвърждаване на министерското постановление, сградата на Семинарията е запечатана и се предоставя на създаващия се Агрономически факултет.³⁴⁾

Буржоазните партии (Народна, Прогресивнолиберална и Демократическа), както и техните вестници („Мир“, „България“ и „Пряпорец“), изразяват възмущението си от факта, че се посяга на неприкосновеността на частната и обществената собственост, както и на автономията на Църквата. Радикалите не намират законово основание за извършеното от правителството, а левите партии остават пасивни по въпроса за отчуждаването на семинарската сграда за държавни нужди. По-либералното духовенство, което подкрепя правителството в конфликта със Синода за свикването на църковно-народен събор, по въпроса за Семинарията застава на противоположна позиция (Въргов, 1921: 478). В този случай действията на Земеделското правителство са в нарушение на конституцията (чл. 105, 37 и 39) и предизвикват активна обществена симпатия към Синода, около който се обединява цялата Църква.

През 1921 г. Синодът продължава опитите си да прекрати административно-полицейския произвол чрез официални писма, лични срещи и възражения до министър-председателя³⁵⁾, министъра на образованието и министъра на финансите³⁶⁾. След пълния провал на тези намерения и задълбочаване на конфликтите с правителството върховната църковна управа решава отново да привлече общественото мнение на своя страна, като подготви специално изложение на „печалните факти“ по отнемането на правата на църквата, което изпраща на „ежедневната софийска преса с молба за отпечатване“³⁷⁾. В специалното изложение до българското общество и медии от март 1922 г. се казва, че „на българската църква е обявена война“ и тя е поставена в „положението на гонима и е обявена едва ли не извън законите“³⁸⁾. „Поставена пред това толкова непоносимо и трагично положение на църква вместо улеснявана – притеснявана, вместо спомагана – преследвана, вместо господстваща – унижена и потъпкана в правдата,

интересите и честта си. Нейният върховен дълг е наистина не да воюва, но да се защити, да защити и запази свещеното си достойние, завещано от миналото и необходимо за бъдещето и напредъка на вярата, народа и държавата³⁹⁾. В заключение на това публично изложение Синодът заплашва правителството със скъсване на „нравствения съюз между църква и държава“ и изваждането на църквата от държавния бюджет като логична развръзка от създалите се конфликти.

Национализацията на манастирските имоти

Най-радикалният аспект на църковната политика на земеделския режим е отнемането на манастирските имоти. Чрез Закона за трудовата поземлена собственост (от 25 април 1921) се посяга на около 25 000 дка на стойност 200 млн. лева от общо 29 993 дка манастирски земи (Цанков, 1939: 169, 309). По този начин преки участници в конфликта стават и селяните, които получават част от заграбените манастирски имоти и се настройват срещу Църквата⁴⁰⁾ заради нейната съпротива. Само няколко месеца по-рано в прословутата си реч пред Втория църковно-народен събор Стамболийски обещава, че правителството ще работи за подобряване на „окаяното положение“ на манастирите и тяхното „възраждане“ чрез изпращане на младежи по закона за трудовата повиност⁴¹⁾. В крайна сметка политиката на БЗНС на отнемане на църковни земи се оказва неэффективна.

Кулминация в тригодишната ескалация на напрежението е писмото от 6 март (21 февруари ст. ст.) 1923 г. с което Св. Синод прибягва до ходатайството на цар Борис III – последна мярка срещу това „поголовно и безогледно разграбване“, провеждано с „остървение“ и загубило „всякаква мярка и разум“. Синодът моли за аудиенция и призовава монарха да приложи върховната си конституционна власт, като спре разорителното дело. За синодалните архиереи „посегателството върху тия светини на миналото е равносилно на национално светотатство“ и заради факта, че с имотите си църквата финансира благотворителната си дейност и следните разходи: „поддръжка на нравствено-религиозната книжнина, на църковното изкуство, на духовното проповедничество и най-главно на няколко духовни училища“ – Бачковското и Черепишкото свещеническо училище. Синодът очаква от цар Борис III да се прояви като „върховен защитник“ и „чрез мощното си царско слово“ да си сплете неуувяхващ венец на умиротворител и съхранител на Българската православна църква⁴²⁾.

Само за три години земеделското правителство провежда интензивна политика на секуларизация с протоболшевишки черти. Парадоксално на очакванията, че БЗНС, като партия на селячеството, ще се застъпва за традиционно – консервативни ценности, тя провежда революционна и модернизационна

политика, с която си създава много врагове. Тенденциите на тази радикална политика се наследяват от комунистическата власт след 9 септември 1944 г. Напълно логично и очаквано при преврата на 9 юни 1923 г. сред противниците на А. Стамболийски и БЗНС е репресираната от тях Българска православна църква.

БЕЛЕЖКИ

1. Темата на настоящата статия беше апробирана на Докторантските четения на 21 декември 2012 г. и допълнително разработена, съобразно поставените от колегите-историци конструктивни идеи и въпроси.
2. На 28 март 1920 г. се провеждат избори за XIX ОНС. БЗНС получава 110 мандата от общо 229. След като са касирани 9 мандата на комунистите, 3 мандата на ДП и 1 на ПЛП, БЗНС съставя самостоятелно правителство на 21 май 1920 г. (Петрова, 1988: 92, 93)
3. Цанков (1920: 1 – 3)
4. В настоящата статия използвам текстовете на Екзархийския устав от 1871 г. и изменените редакции от 1883 г. и 1895 г. по изданието на Христо Танчев от 1904 г., където са публикувани за сравнение трите варианта на Екзархийски устав. Вж. Танчев 1904.
5. След Берлинския конгрес от 1878 г. Българската църква се оказва с раздвоен диоцез: единият – в границите на Княжество България, а другият – на територията на Османската империя. На Екзархията се възлага задачата да изпълнява ролята на национална институция, обединяваща българите в Княжеството с техните събратя в Източна Румелия, Македония и Одринска Тракия. Сложната формулировка на член 39 от Търновската конституция изразява именно тази двусмисленост във функциите на Църквата: „Българското княжество от църковна страна, като съставлява една неразделна част от Българската църковна област, подчинява се на Св. Синод – Върховната духовна власт на Българската църква, дето и да се намира тая власт. Чрез последната Княжеството съхранява единството си с Вселенската източна църква във всичко, що се отнася до догмите на вярата“. В: Български конституции и конституционни проекти 1990: 24; По-подробно вж: Калканджиева 2002: 28.
6. Св. Синод не се състои от всички митрополити и епископи, а само от избрани от тях 4 архиереи. Синодът има богословски и църковно-съдебни компетенции. За член на Синода може да бъде избран само митрополит, който е управлявал епархия в продължение на 4 години. Продължителността на синодалния мандат също е четири години. Никой няма право да присъства на заседание на Синода, ако не е негов член.
7. По-подробно за политическите конфликти между Църква и държава през 80-те и 90-те години на XIX век вж: Цанков, 1939; Петков, 1999; Петков, 2006.

8. За неприемливостта от гледна точка на конституционното право на чл. 180 вж. Донкова, 2004: 72
9. Според премахнатия чл. 134 на ЕУ (1871) на всеки четири години Св. Синод и Екзархийският съвет трябва да свикват представители от всички български епархии, клирици и миряни на църковно-народен събор за преглеждане на общите сметки на църквата и за допълване или изменение на Устава. Срав. Танчев 1904: 216, 217.
10. Рождественский, А. Спомени за Руския църковен събор от 1917 – 1918. – Църковен вестник, София, 25 септ. 1920, год. XXI, бр. 20, с. 3 – 6; Шавелский, Г. Всерусийския църковен събор. Спомени на участник. – Църковен вестник, София, 16 октомври 1920, год. XXI, бр. 23, с. 4 – 6; Шавелский, Г. Всерусийския църковен събор. 2 част. – Църковен вестник, София, 30 октомври 1920, год. XXI, бр. 25, с. 4 – 5; Георгиев, Ив. За Московския църковен събор и във връзка с него за най-близките задачи на Руската църква. – Църковен вестник, София, 30 октомври 1920, год. XXI, бр. 25, с. 11 – 14; Рождественский, А. По въпроса за Руския църковен събор. – Църковен вестник, София, 1920, год. XXI, бр. 28, с. 3 – 4; Архимандрит д-р Ефтимий. Руският църковен събор и българският правителствен събор. – Църковен вестник, София, 4 декември 1920, год. XXI, бр. 30, с. 2 – 4; Калнев, К. Как стана свикването на Всерусийския църковен събор и каква беше неговата организация. Превод от руски архим. Методий. – Църковен вестник, София, 25 декември 1920, год. XXI, бр. 34 – 35, с. 4 – 6; Калнев, К. Как стана свикването на Всерусийския църковен събор и каква беше неговата организация. 2 част. – Църковен вестник, София, 29 януари 1921, год. XXI, бр. 41, с. 3 – 5.
11. По-подробно за църковните преобразувания в Русия и рецепцията на болшевишката революция в църковния дискурс вж. Антонова 2013: 138 – 161.
12. Своите виждания за участието на народа в църковното управление А. Стамболийски изразява по категоричен начин в многочасовата си реч пред депутатите на 2 ЦНС. Вж. по-подробно: Първият Църковно-народен събор в Свободна България. Издание на Министерството на външните работи и изповеданията. София, 1921., с. 23, 24.
13. Дневници на XIX ОНС, кн. 3. с. 1769.
14. За поляризацията на мненията по земеделския законопроект сред политическите партии в Парламента вж. по-подробно Петрова 1988: 177 и Дневници на XIX ОНС, кн. 3. с. 1774 – 1776, 1804 – 1805, 1820 – 1821, 2046.
15. Вж. „Закон за изменение и допълнение на Екзархийския устав, приспособен в Царството“. – Първият Църковно-народен събор в Свободна България. Издание на Министерството на външните работи и изповеданията. София, 1921., с. 3 – 4.
16. Според правителствения закон за изменение и допълнение на Екзархийския устав, приспособен в Царството от 6. 10. 1920 г., в състава на събора по право влизат всички български православни архиереи и всички свеще-

ници с висше образование, както и съответното на свещениците число архимандрити с висше образование, плюс съответното на архиереите, свещениците и архимандритите число миряни с висше образование – богослови и общественици. Архимандритите и миряните се посочват от Църковно-народния събор при самото му откриване. По избор: по един представител на ставропигиалните манастири, духовните семинарии, Бачковското свещеническо училище, Троянското монашеско училище и свещеническите околийски братства, по един мирски представител от административна околия, избран направо от църковните настоятели, по двама духовници и двама миряни на всяка епархия, на българските земи останали под чужда държавна власт, които се избират от съответните благотворителни братства и дружества в Царството. Миряните, избрани за участие в събора, трябва да отговарят на изискванията за църковен настоятел. По назначение – в Църковно-народния събор участват трима представители на Министерството на външните работи и изповеданията. Всички представители на Църковно-народния събор са равноправни. Председателят се избира от събора между архиереите. Според чл. 3 от този закон Св. Синод се задължава в двумесечен срок да извърши всички подготвителни работи за църковно-народния събор и да го свика. Ако не изпълни това в указания срок, Министерският съвет с царски указ ще свика църковно-народния събор в едномесечен срок“. Последният член 4 на Закона определя разноските на II ЦНС да се поемат за сметка на държавата.

17. Кореспонденцията между Св. Синод и земеделското правителство е публикувана в две специални издания: *Писмо на Архиерейското събрание до правителството по въпроса за църковно-народния събор*. (1921). София: Печатарска работнишка кооперация „Франклин“, с. 1 – 16, и *Последни опити на Църквата да влезе в споразумение с Правителството по въпроса за църковно-народния събор*, София, 11 януари 1921 г. с. 3 – 11. Текстът на писмото на Архиерейското събрание е отпечатан на първите страници на „Църковен вестник“, бр. 36 – 37 от 2 януари 1921 г. Като бележка под линия на отговора на архиереите е публикуван целият текст на правителственото писмо № 3660 от 23 декември 1920 г., подписано от заместник министър-председателя и управляващ Министерството на външните работи и изповеданията, министъра на Вътрешните работи и Народното здраве Александър Димитров. В този правителствен отговор на първото архиерейско писмо от 9 декември 1920 г. категорично се отхвърля възможността свикването на църковно-народния събор да се отложи и да се промени законът от 6. 10. 1920 г.

В брошурата *Последни опити на Църквата да влезе в споразумение с Правителството по въпроса за църковно-народния събор*, София, 11 януари 1921 г. са публикувани следните документи: Писмо № 9086 от 31. XII (18. XII. ст. ст.) 1920 г. на Св. Синод до Министъра на външните работи и изповеданията, с. 3 – 4; Отговорът от Министерството на Външните работи и на изповеданията от 4. I. 1921 г. на с. 5 и Писмо № 88 от 5. I. 1921 г. (23. XII. ст. ст. 1920

- г.) на Св. Синод в отговор на правителственото писмо, с. с. 6-11
18. Вж. Съдебно преследване срещу българските йерарси по въпроса за Църковния събор. – Църковен вестник, год. XXI, бр. 40, 22 януари 1921, с. 1 – 2.
19. За провеждането на изборите за представители на Църковно-народния събор МвнРИ издава специален правилник от 24 члена, където се казва, че изборите се свикват и откриват от мировия съдия (чл. 5 и 10). Вж. Въргов 1921: 526.
20. Това синодално решение за изменение на ЕУ е взето на 6. XI. /24. X. ст. ст. 1919 г. и е провокирано от поражението на страната в Първата световна войната, териториалните загуби в диоцеза на Българската екзархия, стопанската разруха и краха на националния идеал. През декември 1919 г. Синодът информира за решението си коалиционното правителство, в което министър на външните работи и изповеданията е Михаил Маджаров, и правителството обещава подкрепата си. Св. Синод назначава комисия с председател Варненския митрополит Симеон и членове архимандрит Стефан Георгиев (от 1922 г. Софийски митрополит), архимандрит Павел Константинов (от 1923 г. Старагорски митрополит) и протопрезвитер Стефан Цанков. (Цанков, 1939: 139). Комисията има за задача да изработи мотивиран проект за промяна на ЕУ, но не се поставя искане за свикване на църковно-народен събор. Комисията заседава от февруари до юли 1920 г. Успоредно със задълбочаването на конфликта с правителството се променя нейното име от „Комисия за преглед на нинедействащите наредби в нашата Църква“ до „Преобразователна комисия“ и „Духовна Комисия за преглеждане на екзархийския устав и всички действащи днес във ведомството на Българската православна църква църковни наредби“. На заседанията на Комисията са обсъдени редица важни и актуални въпроси, свързани със седалището на екзарха, наименованието на Българската православна църква – патриаршия или екзархия, и необходимостта от разделение на църковната власт на съдебна, законодателна и административна. Вж. „Църковен вестник“, год. XXI, бр. 2, 20 март 1920, с. 15 – 21. В рубриката „Вести и бележки“ се съдържа информация за учредяването на „Комисия за преглед на нинедействащите наредби в нашата Църква“ в състав председател митр. Симеон Варненски и членове. Протоколи на Духовната комисия за преглеждане на Екзархийския устав и всички действащи днес във ведомството на Българската православна църква църковни наредби. София: Държавна печатница, 1920; „Църковен вестник“, год. XXI, бр. 9, 9 май 1920, с. 13 – 14. В рубриката „Вести и бележки“ се публикуват решенията на Преобразователната комисия от проведените заседания на 5, 8 и 10 март 1920 г., на които се обсъжда допустимото участие на клира и миряните във върховната църковна власт.
21. Протокол № 1 от заседание на Св. Синод от 4. I. 1921 /22. XII. ст. ст. 1920, ЦДА, фонд 791К – Св. Синод, оп. 1, а.е. 33, л. 2, 2 гр.

22. „Църковен вестник“, год. XXI, бр. 42, 12 март 1921, с. 4. Целият брой № 42 на „Църковен вестник“ от 12 март 1921 г. е посветен на Втория църковно-народен събор, като на 1 и 2 стр. са публикувани Синаodalната грамота за откриването на Събора, подписана от всички митрополити, и Приветствието на цар Борис Трети. На 3 и 4 страница е публикувано приветственото слово на Видинския митрополит Неофит до участниците в Събора, произнесено след молебена в храм „Св. Седмочисленици“. С много съкращения е публикувана на 5 и 6 страници речта на министър-председателя А. Стамболийски, произнесена на 7 февруари 1921 г. на първото заседание на Събора.
23. Целият текст на речта на Александър Стамболийски пред църковно-народния събор на 7 февруари 1921 г. вж: Първият Църковно-народен събор в Свободна България. Издание на Министерството на външните работи и изповеданията. София, 1921, с. 7 – 39.
24. Първият Църковно-народен събор в Свободна България. Издание на Министерството на външните работи и изповеданията. София, 1921, с. 18, 20.
25. Първият Църковно-народен събор в Свободна България, с. 31.
26. Още в началото на речта си Стамболийски предизвиква „оживление“ сред депутатите на Втория църковно-народен събор, когато призовава българското духовенство да следва примера на Христос, да работи в „най-затънтеното село“ и да не очаква, че в София ще се развие религиозно чувство. Нещо повече, той метафорично предлага „всичко, което се казва в София, да потъне в земята и да остане една чиста поляна и на нея да се засели едно шопско село, най-дивото шопско село“. Изводът му е, че от такава библийска участ на София, подобно на Содом и Гомор, България и българският народ само ще спечелят. вж. Първият Църковно-народен събор в Свободна България, с. 15.
27. В дискусиите относно ролята на миряните като фактор за съборния характер на Църквата по време на заседанията на Втория църковно-народен събор се очертават три направления: „църковна левица“ (Христо Въргов), „църковна десница“ (архим. Евтимий Сапунджиев) и „умерени“ (прот. Стефан Цанков). (Вж. Сапунджиев Евтимий, 1921). Благодарение на усилията на Видинския митрополит Неофит, протопрезвитер Стефан Цанков и на представителя на македонските епархии Андрей Ляпчев на Събора надделяват благоразумието и търсенето на помирение като обща ценност и се постига обединение между архиереи, свещеници и миряни. (Цанков, 1939: 143)
28. Важна крачка в тази посока е утвърждаването от Св. Синод на Устава на православните християнски братства. Това е първият опит на Българската православна църква да централизира и организира в цялата страна прицърковна благотворителност. Вж: Протокол № 16 от 15 март/2 март ст. ст. 1923 г., ЦДА, ф. 791 К, оп. 1. а.е. 36, ч. 1, л. 76-81; Устав за уредба и ръководство на Православните Добротворно-Просветни Братства в България. – Църковен вестник, 24 март 1923, бр. 13, с. 4 – 7.

29. Вж. Протокол № 64 от заседание на Св. Синод на 12. IX. (30. VIII. ст. ст.) 1934 г. – ЦДА, ф. 791К, оп. 1. а.е. 53.
30. Проектът за екзархийски устав от 1922 г. разделя основните функции на църковната власт на законодателни, съдебни и административни. В този смисъл основният законодателен орган в БПЦ е църковно-народният събор, а в отделните епархии това са епархийските събори. Административното управление се осъществява от постоянното присъствие на Св. Синод (с председател екзарх), който ръководи административно-управителните дела на църквата. Църковното съдопроизводство се упражнява от Св. Синод и епархийските съдилища.
31. И. С. М. Нежелателно предизвикателство. – „Църковен вестник“, год. XXI, 24 август 1920, Извънреден брой, (с. 1-2), с. 1.
32. Преписка между Св. Синод и правителството по въпроса за преместването на Соф. Дух. Семинария. – „Църковен вестник“, год. XXI, 24 август 1920, Извънреден брой, с. 2 – 3.
33. Из печата. – „Църковен вестник“, год. XXI, 24 август 1920, Извънреден брой, с. 3
34. Тъй като началото на учебната 1920/1921 г. в Софийската семинария е възпрепятствано, правителството отпуска две крила от запечатаната сграда за учебна дейност, но това е крайно недостатъчно за провеждане на нормалния учебен процес.
35. Писмо от 29. VII. 1921 г. на Св. Синод на БПЦ до Председателя на Министерския съвет (Александър Стамболийски) относно протеста на Св. Синод срещу предписанието на Министерството на народната просвета да предаде сградата на Софийската духовна семинария за нуждите на агрономическия факултет. – ДА – Видин, Фонд 10К – Видинска митрополия, оп. 2, а. е. 4, л. 120 – 121.
36. Писмо от 29. X. 1921 г. на Св. Синод на БПЦ до министъра на финансите (Марко Турлаков) против желанието на правителството да контролира църковните фондове, незначитане на автономията на църквата, отнемане на сградата на Семинарията, посегателствата над манастирските имоти и др. – ДА – Видин, ф. 10К, оп. 2, а.е. 4, л. 132 – 133.
37. Протокол № 21 от заседание на Св. Синод на 9.III. / 24. II. ст. ст./1922 г. – ЦИАИ, ф. 2, оп. 1, а.е. 40, л. 29 – 33.
38. Съобщение за недоразуменията между Църквата и правителството. – Църковен вестник, год. XXIII, 11 март 1922, бр. 2, с. 1 – 2.
39. Пак там. с. 2
40. В аграрната политика на Стамболийски се открояват два законодателни акта – Закон за увеличаване на размера на държавните земи (30. VI. 1920) и Закон за трудовата поземлена собственост (25. IV. 1921). С отнетите земи се формира държавен поземлен фонд за оземляване на малоимотни и безимотни селяни и на бежанци от Македония и Тракия.

41. Първият Църковно-народен събор в Свободна България, с. 25.
42. Протокол № 7 от заседание на Св. Синод от 6. III. /21. II. ст. ст. 1923 – ЦДА, ф. 791К, оп. 1, а.е. 36, ч. 1, л. 37 гр., 38, 38 гр., 39, 39 гр., 40.

ЛИТЕРАТУРА

- Антонова. Цв. (2013). Рецепцията на Октомврийската революция и болшеvizма в Русия в българския църковен дискурс (началото на 20-те години на XX век). (с. 138 – 161) – В: *XVIII Кюстендилски четения – 2011. Дебати и проблеми в модерната българска историческа наука*. Съст. Владимир Станев. Кюстендил-София: РИМ-Кюстендил, Исторически факултет, СУ „Св. Климент Охридски“. Видински митрополит Неофит. (2003). Бележник. *Алманах „Гражданите на Видин“*. Обща редакция и съставителство: Николай Асенов и екип. Видин.
- Въргов, Хр. (1921). *Конституцията на Българската православна църква. История и развой на Екзархийския устав. 1871 – 1921*. София: Държавна печатница.
- Даскалов, Р. (2005). *Българското общество 1878 – 1939. Т. I. Държава, политика, икономика. Т. II. Население, общество, култура*. София: ИК Гутенберг.
- Донкова, Ж. (2004). *Конституционната уредба на държавно-църковните отношения в България (1879 – 1991 г.)*. Модели на държавно-църковните отношения. Дисертация за присъждане на образователната и научна степен „доктор“. София.
- Елдъров Св. (2004). *Православието на война, Българската православна църква и войните на България 1877 – 1945*. София: Военно издателство.
- Калканджиева, Д. (2002). *Българската православна църква и „народната демокрация“ (1944 – 1953)*. Силистра: Фондация „Демос“.
- Методиев, В. (1990). *Български конституции и конституционни проекти*. София: ДИ „Петър Берон“.
- Методиев, М. (2010). *Между вярата и компромиса. Българската православната църква и комунистическата държава (1944 – 1989)*. София: Институт за изследване на близкото минало, Сие-ла.
- Петков, П. (1999). За развитието на отношенията между Българската православна църква и държавната власт (1878 – 1896), с. 190 – 210. – В: *Религия и църква в България. Социални и културни измерения в православието и неговата специфика в българските земи*. Научна конференция – София, 27 – 29.XI.1997. (Под ред. на проф. Г. Бакалов, проф. Р. Радкова и др). София.

- Петков, П. (2006). Конституционните основи на отношенията между Българската православна църква и държавната власт (1879 – 1911)“, с. 308 – 325. – В: *Държава & Църква – Църква & Държава в българската история*. Сборник по случай 135-годишнината от учредяването на Българската екзархия. Под редакцията на Гиньо Ганев, Георги Бакалов, Илия Тодев, София: УИ „Св. Климент Охридски“.
- Петрова Д. (1988). *Самостоятелното управление на БЗНС 1920 – 1923*. София: Държавно издателство „Наука и изкуство“.
- Поппетров Н. (2006). Църквата в българското обществено-политическо пространство (1918 – 1944). Елементи от конфигурацията. (419 – 437). В: *Държава & Църква – Църква & Държава в българската история*. Сборник по случай 135-годишнината от учредяването на Българската екзархия. Под редакцията на Гиньо Ганев, Георги Бакалов, Илия Тодев, София: УИ „Св. Климент Охридски“.
- Писмо на Архиепископското събрание до правителството по въпроса за църковно-народния събор*. (1921). София, с. 1 – 16.
- Протоколи на Духовната комисия за преглеждане на Екзархийския устав и всички действащи днес във ведомството на Българската православна църква църковни наредби*. (1920). (с. 1 – 72). София: Държавна печатница.
- Първият църковно-народен събор в Свободна България*. (1921). Издание на Министерството на външните работи и изповеданията. София: Държавна печатница.
- Сапунджиев, архимандрит Евтимий. (1921). *Кому принадлежи върховната власт в Църквата*. Из заседанието на 18 май 1921 г. Из стенографските протоколи на Църковно-народния събор. Издава: Фонд „Духовни издания“. София: Балкан.
- Скопски и Пловдивски митрополит Максим. 1993. *Автобиография. Спомени*. София: ИК „Христо Ботев“ и ИК „Вяра и култура“.
- Танчев, Хр. (1904). *Екзархийски Устав. Тълкуванията и наредбите на Св. Синод, Министерствата, Върховният касационен съд и съответствените законоположения*, София: Печатница „Ст. Атанасов“.
- Цанков Ст. (1920). Звездата на българското минало и бъдеще: Българската екзархия. *Църковен вестник*, 1. с. 1 – 3.
- Цанков Ст. (1923). *Измененията на Екзархийския устав и участието на митрополит Симеон в тях*. София.
- Цанков Ст. (1939). *Българската православна църква от Освобождени-*

ето до настояще време. София: ГдСУ, БФ, Т. XVI, 6.

CHURCH POLICY OF THE AGRARIAN REGIME IN BULGARIA (1920–1923): REFORMS, COUNCILS AND CONFLICTS

Abstract. During the three-year period of independent agrarian governance (1920-1923) a radical attempt of enforcing the secular model in Church-State relations in Bulgaria can be observed, which completely fits in the categories of modernity and provokes an institutional war between the Holy Synod and the government of Alexander Stambolijski. The actions of the agrarian government characterized as “orange Bolshevism“ position the church prelates among the moral supporters of the Coup from the 9th of June 1923 and also make them genuine enemies of the agrarian party (Bulgarian Agrarian National Union - BANU).

Tsvetomira Antonova, PhD student

✉ Faculty of History
Sofia University „St. Kliment Ohridski“
15, Tsar Osvoboditel Blvd.
1504, Sofia

E-mail: tsvetomira.antonova@csr-sofia.or